

DE STRUBBEN/KNIPHORSTBOS 2

Gebruik en beheer tot ca. 1950

H.T. Waterbolk

• De strubben van Schipborg en de door de familie Kniphorst aangelegde bossen onder Anloo hebben samen hun naam gegeven aan het natuurgebied gelegen tussen de autoweg N34 van Groningen naar Emmen en de dorpen Schipborg en Anloo. Als we de omringende kultuurgronden mee in de beschouwing betrekken kunnen we zeggen dat het gebied in historisch-landschappelijk opzicht van groot belang is.

Met uitzondering van de groenlanden in de beekdalen zijn hier alle kenmerken van het historische Drentse kultuurlandschap in oorspronkelijke vorm en in onderlinge samenhang bewaard gebleven.

Harry Cock

Het gebied behoorde oudtijds voor het grootste deel tot de dorpsgebieden (marken) van Schipborg en Anloo, voor een kleiner deel tot die van Zuidlaren en Annen. Deze dorpen waren de centra van waaruit het gebied werd geëxploiteerd. De dorpsgebieden hadden in principe dezelfde opbouw: een min of meer gesloten bewoningskern (het dorp), één of meer wat hoger gelegen essen, waarop het bouwland bijeen lag en meestal lintvormig in beekdalen gelegen groenlanden. De rest van het dorpsgebied bestond uit heide, waarop de schapen en oudtijds ook het rundvee werden

Karakteristieke kromme en gebundelde groei van de eik op de overgang van de strubben naar de heide

geweid. Schipborg had één grote es, Anloo drie wat kleinere essen, (waarvan alleen de Noordes in het hier besproken gebied ligt), Zuidlaren en Annen elk twee essen. De Zuides van Zuidlaren en de Noordes van Annen (met de daarbij noordelijk aansluitende apart gelegen es Noordloo) liggen oostelijk van de autoweg.

Naast de essen waren er soms ook nog afzonderlijk gelegen kleine bouwlandcomplexen, kampen genaamd. Zo'n kleine bouwland is de 'Voskamp' ten noorden van de es van Schipborg. Vele Drentse essen en kampen waren omringd door een zone laag eikenbos, zogenaamde strubben. De strubbenzone rondom de es van Schipborg is bijzonder goed ontwikkeld. Uit onderzoek van H. Elerie is gebleken dat oudtijds ook strubben voorkwamen langs de Noordes van Anloo.

Strubben

Strubben is het Drentse woord voor kreupelhout: laag bos waarin krom gegroeide eikenstruiken overheersen. In het historische Drentse lagen ze ook wel op geïsoleerde hoogten in het heideveld, ver van het dorp. Ze behoren tot het traditionele Drentse kultuurlandschap, waarin de schapenhouders een belangrijke rol speelde. Het is de schapevraat van de jonge eikenopslag die verantwoordelijk is voor de grillige groeivormen, die voor de meeste strubbengebieden kenmerkend zijn. De schapen werden overdag in grote kudden geweid op de heide, begeleid door de herder die door de boeren gezamenlijk was aangesteld. De heide was gemeenschappelijk bezit van de eigenfde boeren. 's Avonds keerden de schapen als regel terug naar de stallen, waar de mest werd opgevangen op strooisel en heideplaggen. De plaggenmest werd op de akkers gebracht, die daardoor in de loop der jaren een dik dek van zandige humus kregen.

De herder met zijn hond had ervoor te zorgen dat de schapen niet buiten de heide terecht kwamen. Als we bovendien bedenken dat er in het heideveld nogal wat voor de schapen gevaarlijke veengaten lagen, waaruit men turf groef of had gegraven, is het duidelijk dat het hoeden van de soms meer dan duizend schapen per dorp geen eenvoudige

Aan de buitenzijde met eikentelgen beplante wal (ca. 1900). Oorspronkelijk gelegen in de heide en bedoeld om aan te leggen bos tegen schapen te beschermen. Aan beide zijden recente jonge opslag.

zaak was. Vooral langs de schapendriften, die van het dorp langs of door de es naar de heide leidden was het gevaar groot dat schapen ('snoeiërs') probeerden om de akkers te bereiken en zich te goed te doen aan het jonge gewas. Daar waren daarom vaak hoge wallen aangelegd die met struiken werden volgepoot. Beboste wallen met sloten aan beide zijden vond men ook overal langs de groenlanden, die sinds de 17e eeuw in de beekdalen en op vochthoudende hoge gronden waren aangelegd. Ook de bouwkampen waren vaak met houtwallen omgeven.

Datzelfde geldt voor de dennenbossen die veel later, in de 19e eeuw, door particulieren werden aangelegd toen in de omgevende heide nog met schapen werd beweïd ('boskampen'). Tot deze laatste categorie behoren ook de Kniphorstbossen die vanaf ongeveer 1860 in de marke van Anloo worden aangelegd.

Houtwallen dienden dus allereerst om schapen te weren, maar ze werden ook aangelegd om hoger gelegen groenlanden van elkaar te scheiden in een tijd dat er nog geen prikkeldraad was. Zeer karakteristiek voor het klassieke Drentse landschap zijn de parallelle wallen langs de dalranden met in sloten overgaande dwarswallen in de richting van het

diepje. Langs de van het dorp afgewende zijde van de essen volgden de herders een eenvoudiger taktiek: daar vermeden ze problemen door de schapen niet in de directe nabijheid van de es te hoeden. Door het ontbreken van beweïding ontstond daar bos, voor zover dat er al niet lag, want elk dorp beschikte van oudsher over grote eikenbossen waaruit men het bouwhout voor de boerderijen haalde en het gebruikshout voor het maken van lijkisten, wagens en gereedschap. Dit bos, dat in oorsprong ook gemeenschappelijk eigendom was, werd 'holt' genoemd. Vele strubben gaan rechtstreeks terug op deze 'Holten', maar elders resten daarvan nu alleen nog veldnamen zoals holtakkers, holtes, holtveen, holtkampen, holtweg,

Harry Cock

Hoek van omwald voormalig hakhoutperceel in de strubben van Schipborg

achter 't holt, namen die bij elk dorp te vinden zijn en ons de plaats van de oude bossen aanwijzen.

Veel van het hoogopgaande eikehout is in de vorige eeuw, een tijd van grote armoede, gekapt en verkocht. In het Norgerholt, gelegen tussen de essen van Norg en Westervelde en daardoor beschermd tegen de schapen, en het oude gedeelte van het Asserbos kan men nog een beeld krijgen van de eikenbossen die vroeger bij elk dorp te vinden waren.

Ook het wat zwaardere eikehout op de wallen dat vaak krom gegroeid was als gevolg van het werk van de 'snoeiërs' onder de schapen werd verkocht, met name voor de scheepsbouw waar men kromhout juist goed kon gebruiken.

Typisch voor de strubbenzones rond de essen was de scherpe begrenzing aan de eszijde, met als contrast de onregelmatige, vage begrenzing aan de heidezijde. Oorspronkelijk had elk esperceel, en ook elke groep parallelle espercelen samen een eigen afgeronde begrenzing, zodat de esbegrenzing als geheel op kaart een dubbel gekartelde indruk maakte. Veel percelen werden in de loop van de tijd vergroot ten koste van het bos.

De grens naar de heide toe zal nooit konstant geweest zijn: als de begrazingsdruk groot was zal dat tot inkrimping van het bos hebben geleid, waarbij sommige stevig uitgegroeide struiken geïsoleerd kwamen te liggen. Aan de andere kant zullen bij verminderde begrazing de open plekken weer zijn opgevuld en kon het bos zich over de heide uitbreiden.

Hakhout en telgenkampen

Zowel oude bosgebieden als houtwallen werden in latere tijd als hakhout geëxploiteerd. Die hakhoutcultuur is tot in de laatste oorlog van groot belang geweest. Het hout werd elke 10 - 15 jaar gekapt. De rechte stammen werden gezaagd tot palen ('vreepalen'), waaraan men het inmiddels geïntroduceerde prikkeldraad kon bevestigen. De lichtere stammetjes dienden als bonestokken of om daaraan de dakbedekking vast te binden (bindgarven). Van de meestal niet erg rechte eikenstammetjes werd de schors door eekschillers geklopt om te worden gebruikt voor de leerlooierij, waarna het eikehout zelf (schelhout, talhout) tot brandhout werd verwerkt. De twijgen werden gebundeld tot

Rand van de door eikenstrubben omzoomde es van Schipborg

Hans Cock

Harry Cock

takkenbossen die massaal naar de bakkerijen gingen als brandstof voor de ovens.

Toen in de loop van de vorige eeuw de 'ziekte van de Drentse essen' heerste zijn veel bouwlandpercelen op de essen met telgen volgeplant ('telgenkampen') en ook als hakhout geëxploiteerd. Sommige van deze telgenkampen sloten aan bij de oude boszone rond de es, andere lagen geïsoleerd op de es. Ze bestaan soms nog als kreupelhout of laag bos of zijn intussen weer opgeruimd. Het karakter van het huidige landschap in de gehuchten onder Zuidwolde wordt nog steeds in hoge mate door deze telgenkampen bepaald.

Aan de zuid- en oostzijde van de Schipborgeres zijn op de bouwlandpercelen telgenkampen aangelegd, die aan de zuidkant echter weer zijn opgeruimd. De houtgroei op de telgenkampen verschilt van die in de oude bossen, waar de wortelstelsels van de gekapte zware bomen zich nog manifesteren door de bundeling van de tot stammetjes uitgegroeide uitlopers. Als we in de strubbengebieden wallen vinden (hetgeen ook bij Schipborg het geval is) betekent dit dat de omwalde gedeelten ooit als hakhout zijn geëxploiteerd.

Markescheidingen

De markescheidingen die in Drente plaatsvonden sinds het aanvaarden van de markewet van 1847 hadden een aanzienlijke verandering van het landschap tot gevolg. Gedeeltelijke markescheidingen hadden ook al eerder plaatsgevonden. Daaraan danken we de bloksgewijze aanleg van groenlanden, de bouwkampen en de boskampen. Maar nu werd het mogelijk om totale dorpsgebieden in particuliere handen over te doen gaan.

Sommige eigenaars gingen al spoedig over tot ontginning of bebossing, anderen wachtten daarmee en zetten de traditionele exploitatie nog een tijd voort. De meeste schaapskudden zijn echter rond de eeuwwisseling verdwenen. Sindsdien zijn wel nieuwe schaapskudden geïntroduceerd, maar alleen op het Molenveld in Exloo is er sprake van een ononderbroken begrazing door schapen sinds de vorige eeuw.

Na deze ontginningen en bebossingen zijn het met

Smalle laan van oude beuken in de Kniphorstbossen

name in de tweede helft van deze eeuw vooral de ruilverkavelingen die het kultuurlandschap totaal hebben veranderd. De afgeronde esbegrenzingen, werden rechtgetrokken en daarbij zijn vele strubbenrestanten opgeruimd of bij de ontginningsbossen gevoegd en omgezet in exotisch hout. Sommige kleine strubbenpercelen zijn vergroot met jonge aanplant.

Waar vinden we nu nog strubben?

Door dit alles zijn de nu nog aanwezige restanten van de strubben niet gemakkelijk te herkennen. Het beste uitgangspunt verschaft men zich door de topografische kaarten 1:25.000 van omstreeks 1900 met recente kaarten te vergelijken. In het veld is de vegetatie van belang als herkenningmiddel: de oude bosgebieden zijn gekenmerkt door onder andere adelaarsvaren, dalkruid, rode bosbes, blauwe bosbes, hengel en door struiken als eik, berk, lijsterbes, hulst, ratelpopulier en vuilboom. Op de wat rijkere gronden zijn dit lelietjes van dalen, ruige veldbies, bosanemoon, knollathyrus, bosviooltje en gierstgras, waarbij bij de struiken nu ook hazelaar, wilde kers, meidoorn en sleedoorn algemeen zijn. Kenmerkend voor de oude bossen is vaak ook het onregelmatige oppervlak als gevolg van het graven van zaagkuilen in vroeger tijd.

Van de grote essen is alleen die van Zeijen nog grotendeels door strubben omgeven. Deze vormen een staatsnatuurreservaat dat kort na de oorlog door onteigening tot stand is gekomen. Het brede, naar het dorp gekeerde deel van de strubben staat als Holt bekend. Helaas is hier van de oude overgang naar de heide nauwelijks iets bewaard gebleven.

Vrij uitgebreide strubbenzones vinden we nog langs de essen van Langeloo, langs één van de essen van Anloo (waar de strubbenzone die omstreeks 1950 nog zeer breed was, helaas grotendeels is omgezet in naaldhout) en langs de es van Zeegse (waar de strubbenzone overgaat in stuifzand). Schipborg is de enige plaats waar over een vrij groot gebied de overgang van de strubben naar de heide nog intact is. Ook hier staat overigens een deel als 'Holt' bekend.

Kleinere essen met goed ontwikkelde strubbenzones vinden we bijvoorbeeld in Vries (de Holtes) en

Moor Drenthe, Schipborg, De Strubben
 Ansichtkaart ca. 1940. Uitgeveende plas met zomerhuisjes in de toen nog zeer lage strubben van Schipborg.
 Kollektie H. Lanjouw

bij Uffelte (Holtinge, met een fraaie overgang naar het Holtingerzand). Meer of minder goed ontwikkelde strubbenfragmenten vinden we verder nog op tal van andere plaatsen in Drenthe.

Het verdere verleden

Dat de strubben althans voor een deel zijn ontstaan uit opgaande eikenbossen betekent niet dat het hier gaat om terreinen die altijd bos zijn geweest, dus om oerwoudrelikten. Vele strubben liggen in gebieden die in prehistorische tijd op uitgebreide schaal werden bewoond, getuige het erin of er vlakbij voorkomen van grafheuvels en akkerland (celtic fields). Zo ligt er in de Zeijer Strubben een groot aantal grafheuvels, met name in dat gedeelte dat als 'Holt' bekend staat. Grafheuvels liggen ook in de strubben van Vries, Holtinge, Anloo en Eext en blijktens het onderzoek van S. Jager ook in grote getale in de strubben van Schipborg. Wat hun ligging betreft onderscheiden de strubben - en ook de essen - zich in niets van de woonplaatsen en akkers van de prehistorische bewoners van Drenthe.

Dit is ook wel te begrijpen: in het Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd, en ook nog in de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen werden

zowel het akkerland als de woonplaatsen vaak verplaatst. Uitputting van de bodem, nieuwe landbouwmethoden, groei van de bevolking, modderige wegen, problemen met waterafvoer en branden, alsmede tal van oorzaken die we niet alle kunnen achterhalen hebben daartoe bijgedragen. De verplaatsing geschiedde echter meestal over korte afstanden, enkele honderden meters op zijn hoogst, zodat de indeling in dorpsgebieden toch in hoofdzaak intact bleef, zeker vanaf de IJzertijd. Pas in de 10e eeuw stabiliseerde zich het kultuurlandschap: betere ploegen, vruchtwisseling en plaggenbemesting zorgden voor permanente vruchtbaarheid van de akkers; de dorpen waren naar wat lagere langs hellingen liggende lokaties verplaatst, hetgeen gunstig was voor de natuurlijke afwatering. Ook de bouw van kerken zal bijgedragen hebben tot de continuïteit.

Dit betekende dat het bos zich weer kon uitbreiden of herstellen op plaatsen die vroeger in cultuur waren geweest en nu minder intensief beweerd werden, wellicht omdat ze wat verder van het dorp lagen of opzettelijk werden gespaard. Drenthe zal in historische tijd nog lang veel bos hebben gehad. Pas vanaf de 17e eeuw toen men groenland in de beekdalen ging omwallen en de runderteelt en de schapenteelt zich steeds meer van elkaar gingen scheiden zal het bos op de hoge gronden in ver-

sneld tempo zijn aangetast, met als eindstadium het beeld dat de topografische kaarten van omstreeks 1900 ons laten zien.

De Kniphorstbossen

Het planten of zaaien van dennen komt in Drente pas in het begin van de 19e eeuw op gang. Het gebeurde enerzijds door de grootgrondbezitters in de omgeving van hun buitenplaatsen, anderzijds door de boermarken ter beteugeling van zandverstuivingen. De Kniphorstbossen zijn aangelegd in de tweede helft van de vorige eeuw na de markescheidingen die de markewet van 1847 mogelijk maakte. Ze liggen op voormalige heidegrond langs de noordelijke rand van de marke van Anloo en zetten zich voort in aangrenzende delen van de marke van Zuidlaren. Ook elders in de marke van Zuidlaren werd in die tijd veel bos aangelegd, dat echter voor het overgrote deel weer verdwenen is.

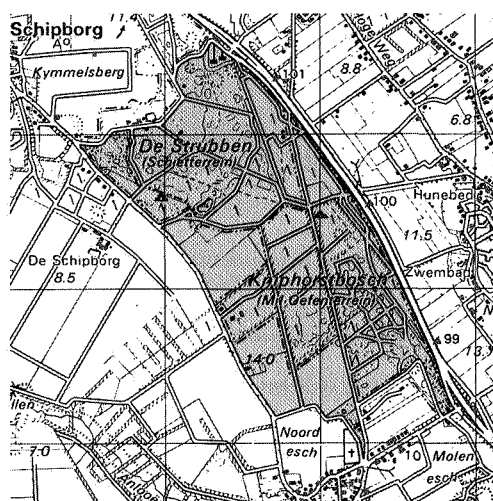
Het westelijk deel van de Kniphorstbossen heeft het karakter van een landgoed met nog enkele resten van de oorspronkelijke beukenlanen en een open plek waar ooit een landhuis, Villa Maria, heeft gestaan. Van het oorspronkelijke gebouwencomplex is slechts één bedrijfswoning overgebleven. De bebossing is kort na de eeuwwisseling beëindigd, in een stadium waarin men nog wel grote plannen had voor verdere bosbouwactiviteiten. Daarop wijst een systeem van met eiken beplante wallen aan de Anloërzijde van het bos, aan weerskanten van de oude zandweg Anloo - Zuidlaren. Deze wallen zijn nu nog herkenbaar. Van de eerste generatie bos zijn hier en daar nog oude dennen en beuken bewaard gebleven. Interessant is dat sommige boskampwallen direct aansloten op de wallen langs de groenlanden in de beekdalen en in de daarbij aansluitende lage plekken in de heide (zogenaamde Stroeten). Deze groenlandpercelen waren bij vroegere, gedeeltelijke markescheidingen al in partikuliere handen geraakt. Het ligt voor de hand dat men bij de definitieve markescheiding de nieuwe percelen bij de oude aansloot. Toen de eigenaren van de nieuwe percelen tot aanleg van bos overgingen lag het voor de hand om het nieuwe walsysteem zoveel

mogelijk bij het oude te doen aansluiten, want dat bespaarde werk.

De noordgrens van de Kniphorstbossen wordt over een vrij grote afstand bepaald door de markegrens, die hier dan ook nog als lage wal herkenbaar is. Op een knik in die grens ligt een grafheuvel, de Galgenberg, met daarop een markesteen.

Recent gebruik

Met het beëindigen van de schapenhouderij op de heide verloren de wallen om de bossen hun functie. De heide verloor zijn gebruikswaarde bijna

geheel. Wellicht maaide men het nog wel eens als veevoer of om bezems te binden en natuurlijk bleef men turfsteken in de veentjes. Ook voor de bijenhouderij en de jacht speelde de heide nog een rol. Zowel onder Anloo als Schipborg werd tussen beide oorlogen veel heide ontgonnen tot akkerland. Gelukkig bleef het gebied gespaard voor de bouw van ontginningsboerderijen (met uitzondering van de door Berlage voor de familie Kröller gebouwde hoeve Schipborg ten westen van de weg Anloo - Schipborg).

De bossen en de heide werden in 1938 door het Ministerie van Defensie aangekocht en bleven daardoor gespaard van ontginning en woningbouw. De dennenplantage van Kniphorst groeide

uit tot hoge dennen, waaronder vanzelf loofhout opslag. De heide ging in toenemende mate overgrassen, met daarna opslag van struikgewas. Gelukkig zijn grenzend aan de strubben en hier en daar ten zuiden van de Kniphorstbossen nog redelijk grote stukken heide overgebleven, die als kern kunnen dienen voor een weer te vergroten heideveld.

Konklusie

De grote betekenis van het strubbengebied van Schipborg en het daarbij aansluitende heide- en bosgebied in de marken van Schipborg, Anloo, Annen en Zuidlaren is het feit dat hier de historische zonering es - bos - strubben - heide, veen en stuifzand zeer goed bewaard is gebleven op een terrein dat te gelijk zeer rijk is aan sporen van menselijke activiteiten uit een prehistorisch verleden. Ook de omwalde boskampen en de markestenen uit historische tijd dragen bij tot de uitzonderlijk grote cultuurhistorische betekenis van dit gebied. Na de beëindiging van het militaire gebruik van het terrein zal het beheer gericht moeten worden op het behoud van deze cultuurhistorische waarden - en de daarmee ten nauwste samenhangende natuurhistorische waarden - en het duidelijk maken daarvan aan het grote publiek.

Literatuur

J. Abrahamse e.a.: Het Drentse Landschap Assen / Zutphen, 1984

S.W. Jager: Anloo-De Strubben, Kniphorstbos: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering. Nederlandse Archeologische Rapporten 7, Amersfoort 1988

C.H. Edelman: De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van oostelijk Drenthe. Assen, 1943

H.T. Waterbolk: Het verdwijnen van het natuurlijke bos op de Bisschopsberg bij Havelte. Nieuwe Drentse Volksmanak 64, 1946 p.33-36

De auteur is emeritus hoogleraar in de prehistorie aan de Rijksuniversiteit van Groningen.